

K súvislostiam operacionalizácie v marxistickom empirickom sociologickom výskume

JÁN MIŠOVIČ

Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ,
Praha

Úvod

Za dôb Aristotela, a ešte dlho po ňom, platila vo vede zásada, že skúsenosť je rozhodujúca pre poznanie. Samotný rozvoj poznania postupne poopravil tento princíp. Dnes už žiadny odbor zaoberajúci sa prírodnými alebo spoločenskými javmi, ktorý sa chce rátať do oblasti vedy, nespolieha na všeobecnú skúsenosť zdravého rozumu, ktorá vo forme návykov tvorí náš apriórny prístup k javom pri ich skúmaní. Mnohokrát bolo potvrdené, že na základe každodennej skúsenosti vopred vytvorené pojmy a vzťahy medzi nimi sa môžu pri aplikácii v neznámej oblasti ukázať ako nepotrebné i škodlivé.

Pri vysvetľovaní doposiaľ neznámych javov mnohé odvetvia vedy využívajú abstrakciu, skúšajú a overujú hypotézy na množstve systematicky utriedených údajov.

O to viac prekvapuje, že v sociológii, a vôbec nie ojedinele, doposiaľ pretrvávajú stanoviská, ktoré sa opierajú o domnienku, že sociologický výskum sa môže obísť bez výraznejšieho využitia teoretických pojmov a záverov, pokiaľ sú dostatočne využité poznatky o indikátoroch či výpovediach z konkrétného sociálneho prostredia.

Ignorovanie teórie nie je len záležitosťou sociológie, ale i ďalších spoločenských vied. Upozornil na ňu v súvislosti s rozvojom procesov prestavby socialistickej spoločnosti tajomník ÚV KSSZ A. N. Jakovlev, keď konštatoval sklzávanie do empirizmu a popisnosti [Jakovlev 1987 : 92].

Spoločenskovedný výskum, resp. sociológia, v takomto prípade rezignuje na budovanie svojich vlastných teoretických subsystémov, sústavy poznatkov o určitých oblastiach spoločenského života v jednote teórie a empirie.

V najlepšom prípade sa redukuje funkcia empirického sociologického výskumu len na poskytovanie istých empirických informácií, ktoré sekundárne spracovávajú ďalšie vedy. Iste i toto je funkciou empirického sociologického výskumu, jeho úlohou je však hlavne prispieť k poznaniu v rámci vlastnej vednej disciplíny.

V závislosti na tom, v akých proporciách dochádza k prepojeniu teórie a empirie, sa prakticky vytvárajú jednotlivé úrovne sociologického poznania, ich charakteristické rysy. Sociológia preto zákonite uvažuje s niekoľkými kvalitatívne odlišnými úrovňami zistení, relatívne samostatnými rovinami poznania. Analogicky ako vo filozofii [Nikitin 1973 : 102] i v rámci sociológie je možné charakterizovať 4 úrovne poznatkov.

Kvazisociologické poznanie predstavuje prvú úroveň. (1) Je spojené s absenciou spoločného, jednotného teoretického a empirického zdôvodnenia orientácie výskumu, či s použitím takej abstrakcie, ktorá vychádza z izolovaného,

(1) Kvazisociologické poznanie je vytvárané jednotlivými skúsenosťami napríklad vo forme novinárskych publicistických statí, sociologických úvah, ktoré usilujú o zovšeobecnenie jedinečného poznatku, ale i náhodne zhromaždených údajov. Autor pritom viac menej spolieha na svoju schopnosť subjektívnym pohľadom zachytiť spoločenské problémy.

nesystematizovaného teoretického poznania alebo osobného zmyslového poznania.

Marxistický empirický sociologický výskum, výsledkom ktorého sú empirické poznatky dôsledne sa opierajúce o teoretickú analýzu, reprezentuje druhú úroveň. (2)

Tretia úroveň sa výlučne spojuje s teoretickými sociologickými poznatkami ako výsledkom hľadania vzájomných väzieb, súvislostí i rozporov teoretických pojmov, kategórií a zákonov sociológie. (3)

Štvrtá úroveň, syntetický typ sociologických poznatkov, má podobu ucelenej koncepcie problému. Vzniká na základe spojenia výsledkov empirického sociologického skúmania a teoretických sociologických poznatkov, ich optimálneho prepojenia. (4) Je známe, že vedecká koncepcia nie je súhrn názorov, myšlienok, zistení, ale komplexný myšlienkový celok vznikajúci na základe teoretického a empirického poznania. (5) Dnes rovnako ako v minulosti platí, že bez dobre organizovaného spojenia medzi sociológiou a praxou „teória zostáva, zatemňuje sa myslenie a prax je odsúdená k povrchnej interpretácii životných problémov“ [Jakovlev 1987 : 78].

Kvalifikované, odborne pripravené empirické sociologické zisťovanie by malo byť v konečnom dôsledku orientované tak, aby výsledky práce sociológa, resp. výskumného tímu, dosiahli parametrov empirického marxistického výskumu, respektíve aby nepredstavovali úroveň kvazisociologického poznania.

Ku koncipovaniu marxistického empirického sociologického výskumu

Patrí k abecede marxistickej sociológie, že hlbší výskum, ktorého výsledky majú slúžiť spoločenskej praxi a poznaniu, začína spravidla rozborom podstatných stránok skúmanej reality prostredníctvom teoretických a empirických poznatkov, pokračuje skúmaním empiricky zistiteľných rysov skutočnosti a končí obohatením poznania a praxe o nové výsledky. V časti procesu, nazvanej empirická interpretácia pojmov, prebieha konkretizácia základných východiskových pojmov teórie prostredníctvom termínov zachycujúcich skúmanú realitu a dochádza k spojovaniu styčných bodov pojmového aparátu výskumu so sledovanými udalosťami [Jadov 1977 : 68].

Každá z fáz procesu empirickej interpretácie pojmov má svoje typické rysy. V prvom kroku úvodnej fázy existujúce empirické a teoretické poznatky umožňujú pochopenie rozsahu a hĺbky výskumnej témy. V náväznosti na orientáciu šetrenia je možné vytvoriť koncepciu sledovaného javu a definovať

(2) Pre marxistický empirický sociologický výskum sú charakteristické poznatky získané prostredníctvom kvalifikovane pripravovaného šetrenia s adekvátnym teoretickým zázemím a s dôrazom na meritum skúmanej problematiky. Výsledkom je, že takto koncipované šetrenie môže smerovať od zisťovania prevažne parciálnych problémov ku komplexnejším témam.

(3) Je evidentné, že i do teórie sa premietajú výsledky minulých empirických zistení. Jedná sa však o nepriamy vstup empirie do teórie. Výskumy založené na teoretickej bázi, na indukciu všeobecných poznatkov z menej všeobecných poznatkov majú práve tento charakter.

(4) Reprezentantom uvedenej úrovne sú poznatky usporiadané do ucelenej koncepcie vyargumentovanej teoretickými i empirickými zisteniami. Príkladom je Kapitál. Marx v tomto diele dokázal použiť poznatky z empirických materiálov a tieto spojiť s teoretickými závermi získanými kritickým prepracovaním pojmov a kategórií sformulovaných vtedajšou vedou. Integrálnym spojením teoretických a empirických záverov bol vytvorený syntetický typ sociologických poznatkov.

(5) Doposiaľ ešte existuje mylná predstava, že spracovanie následných, na seba naväzujúcich empirických výskumov predstavuje proces teoretického zobecňovania.

charakteristické rysy skúmanej skutočnosti. (6) Znamená to, že súčasne prebieha prechod od všeobecných pojmov odvodených z teórie problému k menej všeobecným pojmom so sociologickým obsahom tak, aby sa podstata východiskových kategórií zachycujúcich problém neochudobňovala, neredukovala na jednotlivosti, osobitosti a konkrétne situácie. (7) Zároveň sa tým vyjasňuje aj hľadisko vlastnej sociálnej súvislosti pojmu.

Proces zmocňovania sa skúmanej problematiky nazývajú niektorí autori identifikáciou [Buriánek 1984 : 155]. Identifikácia predpokladá rozpracovanie jedného alebo niekoľkých východiskových pojmov, ktoré odrážajú v koncentrovanej podobe hlavný obsah zisťovaného sociologického problému, respektíve názoru na tento problém, v kontexte východiskovej spoločenskej teórie. (8)

Identifikácia súčasne predpokladá rozloženie jednej či niekoľkých východiskových kategórií výskumu na vzájomne sa dopĺňajúce pojmy. (9) Výsledkom uvedeného postupu je zámer či program výskumu vyjadrený prostredníctvom konceptuálneho modelu a konkretizovaný v cieľi, hypotézach, v skúmaných okruhoch problémov.

Konceptuálny model tvoria kategórie na nižšej úrovni všeobecnosti. Konceptuálne pojmy postihujú podstatu východiskových pojmov v zistiteľnej polohe, pritom ich neredukujú na vyčíslenie súhrnu príznakov sledovanej skutočnosti. Pojmy na tejto úrovni nemôžu byť reprezentované všeobecnými kategóriami. (10)

Treba poznamenať, že proces konceptualizácie, na ktorý naväzuje operacionalizácia, je podmienený jednak témou výskumu, jednak charakterom skúmaného súboru. (11)

Operacionalizácia završujúca transformáciu teoretických pohľadov do roviny sledovateľnej výskumom predpokladá taktiež svoj vlastný pojmový aparát.

Vytvorená operacionálna definícia korešponduje s dielčimi, konceptuálnymi pojmami, vyjadruje ich obsah vo forme znaku alebo znakov a zisťovanú sku-

(6) Napríklad pri príprave jedného z výskumov ÚVVM—FŠÚ spojeného so zisťovaním názorov na negatívne javy medzi mládežou boli využité údaje prokuratúry, informácie z literatúry, poznatky expertov, pedagógov i ďalších odborníkov. Získané informácie naznačili, že do pripravovanej výskumnej koncepcie je potrebné zahrnúť negatívne javy, ktoré sa týkajú celej populácie: sebestvo, ponižovanie slabších silnejšími, rasová neznášanlivosť a tiež javy typické pre mladých ľudí, napríklad hrubé chovanie na štadiónoch.

(7) Napríklad k všeobecnému pojmu „negatívne javy“ sa viazali také menej všeobecné kategórie, ako uplatňovanie sily, hrubosť, ponižovanie, národnostná neznášanlivosť.

(8) Východiskové pojmy sa môžu dotýkať napríklad voľného času, rovnoprávného postavenia žien v spoločnosti, životnej úrovne, informovanosti atď. V každom konkrétnom prípade sa pracuje s príslušnou teoretickou koncepciou, naväzuje sa na ňu.

(9) Domnievame sa, že pojem výstižne zachycuje prvé základné kroky teoretickej analýzy problému.

(10) Napríklad v jednom z výskumov názorov na využitie voľného času sa v teoretickej rovine operovalo s pojmami spoločenská ponuka voľného času nerovnomerné podmienky pre využitie voľného času. Východisková kategória voľný čas sa rozložila na pojmy predstavujúce konceptuálny model: zameranie voľnočasových aktivít, podmienky voľného času, prekážky využívania voľného času, aktivačné činitele vo voľnom čase. Všeobecnú kategóriu reprezentuje napríklad pojem leninská požiadavka jednoty a budovania a obrany socializmu alebo pojmy podobného charakteru. Overenie tohoto typu pojmov vyžaduje výskum nielen na empirickej ale i na teoretickej úrovni.

(11) Formovanie konceptuálneho modelu a na to naväzujúcich operacionálnych definícií napríklad k problematike vedeckotechnického rozvoja bude iné v prípade výskumu celej populácie, ako v prípade šetrenia medzi pracovníkmi predvýrobných útvarov.

točnosť zaraďuje do skupiny naväzujúcich javov. Vymedzenie jednoduchých operacionálnych definícií a s tým spojená formulácia znakov predstavuje dôležité kroky umožňujúce adekvátne zisťovanie vlastností konceptuálneho pojmu.

Za základ, od ktorého sa odvíja samotná operacionálna definícia, slúži všeobecná charakteristika skúmaného javu vyrobená vedou a k nej sa hľadá sprostredkované indikátor. (12) Hlavná zásada, ktorá sa uplatňuje pri prevoze pojmu, je spojená s úvahou, že každému základnému pojmu v celi výskumu zodpovedajú konkrétnejšie konceptuálne pojmy zachytené v hypotézach, problémových okruhoch. Konceptuálne pojmy vyjadrené v problémových okruhoch sa rozpracovávajú do operacionálnych definícií a empirických indikátorov tak, že každému z nich zodpovedá jedna alebo niekoľko otázok dotazníka [Michajlov 1973 : 44–45].

Schému návaznosti etáp a rovín procesu empirickej interpretácie pojmov, respektíve transformáciu operacionálnych definícií do súboru operacionálnych definícií je možné znázorniť takto:

Poradie etáp	Návaznosť rovín
Identifikácia	Rovina základného, východiskového, kľúčového pojmu (vyjadreného v celi výskumu)
Konceptualizácia	Rovina konceptuálneho modelu (prostredníctvom pojmov obsiahnutých v problémových okruhoch, overovaných v hypotézach)
Operacionalizácia	Rovina empirických indikátorov (konkretizácia problémových okruhov operacionálnymi definíciami, jednotlivými otázkami a znakmi)

Pokiaľ sociológ preskakuje etapy empirickej interpretácie pojmov a má k dispozícii údaje získané skúmaním bez predchádzajúceho odhalenia základného problému a jeho východiskových pojmov, dostáva zmyslové abstrakcie, ktoré neprešli spracovaním prostredníctvom myšlienkových abstrakcií. (13) V takomto prípade sa nejedná o empirické údaje v pravom slova zmysle.

Spracovanie faktov na základe myšlienkových abstrakcií predstavuje vždy zhodnotenie údajov z hľadiska určenia väzieb medzi jedinečným, zvláštnym a všeobecným. Zo zorného uhlu marxistickej sociologickej koncepcie empirické údaje získavame len za podmienky, že v jednotlivých fázach výskumu je využívané myšlienkové i zmyslové spracovanie pojmov, t.j. príprava skúmania je spojená s identifikáciou, konceptualizáciou a operacionalizáciou pojmov. Nie je totiž vôbec ľahostajné, či výsledkom zisťovania bude niekoľko izolovaných empirických zovšeobecnení alebo vedecky zdôvodnené závery.

V príprave a realizácii empirického sociologického zisťovania sa okrem optimálnej situácie, za ktorej sa reálne uplatňuje jednota teórie a empirie, môže

(12) Za zjednodušujúci a nepostačujúci je možné považovať postup operacionalizácie, ktorý uvádzal napríklad Lamser. Bez teoretického rozboru podstaty problému sa uspokojil s postupom zachycujúcim odhalenie javu cez vlastnosť znaku a tento proces nazýval operacionálnym definovaním [Lamser 1966 : 149].

(13) Ak vo výskume pomineme napríklad etapu konceptualizácie a snažíme sa základný pojem priamo „rozmeniť“ na „drobné“ pojmy, spravidla sa nevyhneme zjednodušeniam. Napríklad vo výskume brannej výchovy u vysokoškolských študentov bola položená otázka, či dochádza k zodpovedajúcemu spojovaniu obsahu vysokoškolskej brannej výchovy s ich budúcou odbornosťou. Namiesto niekoľkých nepriamych otázok, ktoré by zistili dopad brannej výchovy na odbornú kvalifikáciu sa použila jedna priama otázka. Táto bola orientovaná do oblasti, kde nie sú jednotné názory ani u vysokoškolských učiteľov.

Stretávame sa s možnou variantou kvazisociologického zisťovania.

vyskytnúť dvojaká krajnosť. Niektorí autori sa ocitajú vo vzťahu k teórii a empirii buď v polohe abstraktného teoretizovania, alebo skľžavajú do úzkeho empirizmu.

K prvému typu deformácie dochádza v etape identifikácie a konceptualizácie. Je známe, že pre abstraktné teoretizovanie je charakteristická absencia triedneho či konkrétne historického pohľadu, nerešpektovanie zložitosti dialektiky spoločenských podmienok. Pre tento prístup sa stáva typickou úvaha vychádzajúca predovšetkým zo všeobecných teoretických koncepcií, z hľadiska základných postulátov marxizmu správnych, v kontexte reálnej spoločenskej situácie však neadekvátnych. Realita sa mechanicky komparuje s požiadavkami idealizovaného modelu, alebo sa bezprostredne skúmajú všeobecné princípy marxistickej teórie v živote spoločnosti. (14) Nejde o to, mať k dispozícii teóriu. Dôležité je, aby táto teória bola primeraným spôsobom preverená spoločenskou praxou. „Cesta teórie nevedie od vopred daných pohodlných a utešujúcich princípov k faktom života, ale od reálneho bytia k záverom, k formulovaniu princípov a cieľov. Taká je cesta skutočnej vedy o spoločnosti“ [Jakovlev 1987 : 81].

Úzky empirizmus, ktorého charakteristickým rysom je odmietanie teórie skúmaného problému (15) pre potreby zisťovania, respektíve nevyužitie adekvátne rozpracovaných teoretických postulátov a kategórií, čerpaných z tej vednej disciplíny (napríklad vedeckého komunizmu, žurnalistiky, pedagogiky, sociológie), o ktorú sa výskum opiera, sa nezriedka prejavuje v súvislosti s procesom operacionalizácie.

Formálne použitie teórie zisťovaného problému vlastne tiež predstavuje určitý druh empirizmu. Výsledkom je odlišnosť východísk výskumu od obsahu postihnuteľného navrhovanou výskumnou technikou. K podobným prípadom empirizmu patrí aj návaznosť výskumu na poznatky náhodnej povahy. (16)

„Každý empirický postup, pokiaľ nemá viesť k holému opisu javov, spája sa s určitými východiskovými teoretickými predpokladmi. A naopak, ak teoretické zovšeobecnenia nemajú byť holou špekuláciou, musia sa vždy určitým spôsobom zakladať na štúdiu empirických faktov“ [Sirácky—Rychtařík 1976 : 41]. Taká je dialektika teórie a empirie.

Samozrejme konkrétna voľba rozsahu teórie je závislá na téme, ktorú má sociológ pred sebou, na zložitosti výskumného problému a na cieľi výskumu.

Parciálne zisťovanie, orientované na skúmanie stavu či klasifikáciu javov, sa často obíde bez rozpracovania celého zložitého reťazca pojmov, bez analýzy skúmaného problému z teoretického hľadiska. Interpretácia a zobecnenie získaných údajov však musí byť v každom prípade nevyhnutne spojené s teo-

(14) Tento prístup nie je doménou teoretického výskumu. Taká typológia, v ktorej polárne typy, napríklad marxistickí ateisti a nábožensky orientovaní, postihujú len zlomok populácie, predstavuje jeden z príkladov z výskumnej praxe. Maximum skúmaných osôb sa koncentruje do kategórie nevyhraných a typológia to nie je schopná postihnúť. Základným rysom abstraktného teoretizovania je snaha empiricky skúmať zovšeobecňujúce koncepčné teoretické pojmy.

(15) V zhode s prof. Zichom chápeme teóriu výskumného problému „ako istý stupeň uceleného poznania, ktorá má charakter dielčej teoretickej koncepcie problému“ [Zich 1986 : 36].

(16) Empiristický prístup sa spojuje s takou prípravou výskumu, v ktorej absente teoretické zarámovanie či zisťovanie je orientované na okrajové javy náhodnej povahy alebo výsledkom zisťovania je redukcia sledovaných javov na zmyslovo postihnuteľné skutočnosti. Empirický výskum v pravom slova zmysle zákonite predpokladá vhodný teoretický kontext. Ak takýto kontext absente, nie je možné uvažovať o empirickom výskume, ale o sonde, náhodnom zbere údajov.

retickou analýzou obsahovej korešpondencie pojmov operacionalizácie a pojmov problémových okruhov a hypotéz [Zich 1986 : 35].

K podstate operacionalizácie v marxistickej sociológii

Etapa, v ktorej najčastejšie nastáva deformácia vzťahu teórie a empirie, je spojená s procesom operacionalizácie.

Marxistická sociológia zhromaždila k problematike operacionalizácie značné množstvo poznatkov a skúseností. I dnes však zostáva hlavným problémom v tejto oblasti dôkladné zvládnutie reťazca — konceptuálny model — operatívna definícia — zisťovaná premenná, znak — a charakteristík tohoto reťazca.

Rozdielne prístupy k rozpracovaniu procesov operacionalizácie súvisia s chápaním samotného pojmu. Význam termínu operacionalizácie sa v marxistickej literatúre používa spravidla vo dvoch poňatiach, v širšom a užšom.

Širšie poňatie je spojené so stanovením komplexu bádateľských operácií, počínajúc určením teoretického rámca a končiac vyhodnotením údajov výskumu, ktoré umožňujú rozhodnúť o tom, či určitý jav reality zodpovedá zisťovanému javu prostredníctvom východiskových a konceptuálnych pojmov. Takéto stanovisko vyslovuje napríklad S. Nowak: „Operacionalizácia výskumného programu... je teda zložitou procedúrou, ktorej konečné výsledky záležia v rovnakej miere ako na našich teoretických poznatkoch, týkajúcich sa skúmaných javov, tak na vhodnom výbere procedúr zberu informácií o týchto ukazovateľoch... Operacionalizácia výskumného problému je teda najpodrobnejším plánom výskumného postupu“ [Nowak 1975 : 40].

Užšie poňatie kladie dôraz predovšetkým na proces spájajúci skúmaný jav s východiskovými pojmami, teda na časť zahrňujúcu jednu z etáp prípravy výskumu. Napríklad Zich uvádza, že operacionalizácia „je konkretizáciou rozloženia teoretických pojmov do roviny empiricky sledovateľnej“ [Zich 1976 : 132]. Doplníme ešte názor Berku, ktorý operacionalizáciu charakterizuje takto: „nejde tu o nič iného, ako o dezagregáciu komplexného pojmu na také charakteristické znaky, ktoré sú v rámci určitého empirického výskumu zisťiteľné“ [Berka 1971 : 556].

V našom prístupe chápeme operacionalizáciu v druhom, užšom význame. Dôraz kladieme na rozvedenie východiskových pojmov výskumu prostredníctvom kategórií použitých v celi a problémových okruhoch.

Prednosťou takého prístupu je, že využívané operacionálne pojmy prestávajú byť chaotické z hľadiska interpretácie.

Operacionálne pojmy konkretizujú pohľad na skúmanú skutočnosť a tvoria tak základ pre konštrukciu výskumného nástroja. Operacionalizácia dáva konkrétnu predstavu o indikátoroch javu. Je možné so spôsobom ich konštrukcie nesúhlasiť, ale zároveň umožňujú pochopiť zámery a ciele výskumu. Samotný proces operacionalizácie prebieha rozličným spôsobom. Je nezriedkavým javom, že snaha o operacionalizáciu je postavená na neurčitej, voľnej improvizácii opierajúcej sa o intuitívny postup. Pritom existujú príklady operacionalizácie racionálnej, kritickej, vyčerpávajúcej i teoretické možnosti, konkrétne teoreticky možné dimenzie sociálnych skutočností [Hirner 1976 : 331].

V sociologickom výskume, pripravenom s určitými ambíciami prispieť k teoretickému poznaniu, je zjavná snaha operacionalizovať racionálne, kriticky, využívať operacionalizácie ako nutného kroku, prostredníctvom ktorého by prebiehala väzba medzi teóriou a súborom indikátorov. Aj tento prístup je však spojený s problémami.

Pri posudzovaní konkrétnych nedostatkov operacionalizácie niektorí autori poukazujú na existenciu prípadov značne povrchnej a nedomyšlenej formulácie otázok [Zich 1976 : 91]. Pritom, zdá sa, podstatnejší či dôležitejší problém sa viaže na nedostatočné rozpracovanie východiskových pojmov na úrovni konceptuálneho modelu, alebo priamo na obsenciu tohoto modelu a uvedenia operacionálnych definícií v priamej náväznosti na východiskové pojmy. (17)

Nie je zriedkavý prípad, kedy sa v široko koncipovanom empirickom výskume pracuje s ad hoc operacionálnymi definíciami bez skutočne kvalifikovanej analýzy východiskového stavu. Podmienkou úspešnej operacionalizácie je teda existencia pojmových modelov rôzneho stupňa všeobecnosti [Foret-Illner 1980 : 67].

Operacionalizácia je úspešná „len vtedy, ak sa akceptujú v definičných tézach sledovaných znakov teoretické momenty, ktoré sú sprostredkujúcim a kontinuálnym momentom poznania“ [Zich 1976 : 102].

Otázky tvoriace výsledok celého procesu empirickej interpretácie sú charakterizované príslušnými empirickými znakmi, premennými. (18) Predstavujú vo svojej podstate výsledok hľadania, ktorý môže čo najvýraznejšie potvrdiť existenciu reálneho obsahu pojmových modelov a ich súvislosti.

Proces empirickej interpretácie pojmu v marxistickom poňatí predpokladá zachytenie operacionálnej definície nie s jedným faktom, ale s viacerými typmi takých faktov, v ktorých sa prejavuje a odhaľuje skúmaný jav. (19) Pre operacionalizáciu je tiež typické jej spojenie s procedúrou merania, s procesom upresňovania pojmov. Preto skúmať komplexnú záležitosť napríklad jednoduchou hodnotiacou otázkou je nezodpovedné a nemožné. Ak sa vyskytne potreba zisťovať zložitý problém s mnohými aspektmi, predpokladá sa dezagregácia zložitého obsahu na jednoduchšie stránky. (20) Predovšetkým v dotazníkových šetreniach, respektíve vo výskume verejnej mienky, je potrebné si pokladať otázku, do akej miery je možné skúmať názor na jav v jeho všeobecnej polohe a predpokladať určitú schopnosť abstrakcie u opýtaných, či sledovať mienku o jave v konkrétnych prejavoch, tak ako sa odráža na základe zmyslových a rozumových skúseností.

(17) Prikladom „správnej“ operacionalizácie môže byť postup pri formulovaní konceptuálneho modelu a náväzných operacionálnych definícií vo výskume *Názory na kázeň a kontrolu*. Východiskové pojmy predstavovali kázeň a kontrola, konceptuálny model bol reprezentovaný termínmi dodržiavanie pracovnej doby, sociálne klíma na pracoviskách, kontrola plnenia pracovných úloh. Operacionálne definície zachycovali sociálno-ekonomické a morálne príčiny spojené s využívaním pracovnej doby, riešenie pracovných problémov a javov nezlučiteľných so socialistickou morálkou, zadávanie pracovných úloh bezprostredným nadriadeným, kontrolu práce a vyvodzovanie záverov z kontroly. Pozri Jozífková, B. a kol.: *Názory občanů na kázeň a účinnost kontroly na pracovištích*. Projekt ÚVVM — FSÚ Praha 1986.

(18) Názov „premenná“ naznačuje, že musí ísť o vlastnosť, ktorá má najmenej dva rôzne stavy, tj. vlastnosť, ktorej špecifikácia sa u rôznych objektov môže merať [Řehák—Řeháková 1986 : 28].

(19) [Zdravomyslov 1972 : 58] Napríklad v súvislosti s výskumom vzťahu občanov k náboženstvu sa okrem rozloženia názorov na význam náboženstva a náboženskej aktivity podľa územia sledovalo aj štatistikou vykazované zastúpenie cirkevných obradov v závislosti na mieste trvalého bydliska opýtaného.

(20) Perspektívy socializmu a kapitalizmu sú napríklad tak zložitou a mnohostrannou záležitosťou, že je ich potrebné dezagregovať na jednotlivé základné oblasti života spoločnosti. Podobné témy predstavuje problematika vlastníctva, internacionalizmu, politického systému, hospodárskeho mechanizmu atď. Naproti tomu sa potvrdzuje, že názory na jednotlivé stránky zahranično politického pôsobenia Spojených štátov môžu suplovať názory na celkovú zahraničnú politiku USA. Pri skúmaní všeobecných otázok môže totiž nastať prípad, že ak sa základný pojem nerozloží na jednotlivé zložky, tak opýtaní hodnotia deklarovaný model či princíp, ale ako výsledok interpretácie sa prezentuje hodnotenie skutočného stavu.

Treba mať tiež na zreteli sociálnu podmienenosť poznania a hodnotenia, ktorá sa v konečných dôsledkoch prejavuje heterogenitou myšlienkového priestoru jednotlivých osôb [Batygin 1980 : 58] (21) a rôznym individuálne pragmatickým systémom individuálneho vedomia [Badi-Malinkin 1982 : 141]. (22)

K niektorým stránkam operacionalizácie

Súčasne je potrebné si pripomenúť, že operacionálna definícia vyjadrená prostredníctvom znaku alebo znakov nie je forma pojmu, ale len forma predstáv výskumníka o pojme. Zvolená forma predstáv sa môže, ale nemusí stotožňovať ani so skúmanou realitou a v prípade výskumu verejnej mienky ani s názormi opýtaných. (23)

Operacionálna definícia je chápaná ako sprostredkujúci článok a prechod medzi pojmami nepozorovateľnými a nemerateľnými k znakom pozorovateľným a merateľným. Formulácia znaku bezprostredne naväzuje na operacionálnu definíciu, je však špecifickejšia predovšetkým v tom smere, že určuje, ako tento operacionálny pojem zmerať. (24)

V procese operacionalizácie vychádzame totiž z toho, že „každá vlastnosť reálnych objektov má rad konkrétnych stavov a tieto stavy sú vyjadrené hodnotou znaku“ [Zich 1976 : 215].

Zisťovanie zložitých i jednoduchých vlastností skúmanej reality je spojené s identifikáciou niekoľkých alternatív znaku, respektíve týka sa niekoľkých znakov. (25) Pri konkrétnom použití znaku je potrebné mať na mysli funkciu znaku. „Funkciu byť znakom je možné všeobecne charakterizovať...schopnosťou označovať, zastupovať (vo vedomí nejakého subjektu inú vec) jav, ako seba samého a len seba samého... Nejde o akékoľvek označenie, ale o zastupovanie v zmysle gnozeologickom, v procese odrazu, vo vzťahu subjekt—objekt“ [Čížek 1969 : 327]. I z tohoto dôvodu konkrétne historické súvislosti

(21) Pri hodnotení skúmaných javov môžu opýtaní vychádzať zo svojich skutočných osobných preferencií, respektíve spoločensky významných abstraktných priorít, ktoré len deklarujú. Táto skutočnosť sa premieta napríklad tak, že celá populácia, takmer bez výnimky, uznáva dôležitosť príjmov prostredníctvom poctivej práce. Časť občanov však vo svojom praktickom konaní hľadá najrôznejšie spôsoby predovšetkým „mimopracovného obohacovania“.

(22) Napríklad na otázku sovietskych sociológov „Čo pre Vás znamená dobre žiť“, respondenti vysvetľovali svoju „konceptiu života“ alebo „pozitívny životný program“. Pre iných „dobre žiť“ znamenalo riešiť naliehavé životné problémy, ktoré sa menili v závislosti na životnom cykle. V rámci odpovedí zaznievali tiež návrhy, čo je potrebné urobiť, aby sa život zlepšil, súčasne čo je dôležité, aby sa život nezhoršil.

(23) Pri skúmaní názorov na chovanie mladých športových fanúšikov, ktorí sa prejavujú hádzaním predmetov, urážaním súpera, výskumný tím uvažoval o takých príčinách chovania, ako je hrubosť alebo prejav priazne druhému družstvu, s tým, že je to odporované chovanie. Zo skúšobných rozhovorov vyplynulo, že príčina takéhoto chovania je spojená napríklad i so snahou predviesť sa. Pozri materiály z predvýskumu ÚVVM — FSÚ 87 — 3 Názory občanov ČSSR, predovšetkým mládeže, na niektoré negatívne prejavy medzi mladými ľuďmi.

(24) V rovine empirického prístupu sa teda obsahovo logické určenie vlastnosti sledovaného konceptuálneho pojmu premietne do znakov, ktoré sú poznávacím prostriedkom k zachyteniu a zaznamenaniu sledovateľnej vlastnosti [Illner—Foret 1980 : 61].

(25) Napríklad je možné sledovať vzťah k inej národnosti ako pozitívny, ľahostajný a negatívny. Ak skúmame priateľstvo vo vzájomných vzťahoch národov a národností ČSSR, je potrebné skúmať samostatne vzťah k Čechom, Slovákom, Maďarom, Ukrajincom, Poliakom a Nemcom.

a spoločenské väzby v obsahu znaku nie sú zistiteľné jednoduchým spôsobom. (26)

K základným kritériám pri posúdení kvality operacionálnych definícií a na to naväzujúcich znakov výskumného nástroja patrí jednoznačnosť a primeranosť. Optimálny znak obsahuje podstatné a významné rysy operacionalizovaného pojmu, predstavuje jeho spoľahlivé vyjadrenie. Tieto gnozeologické kritériá by mal spĺňať každý z použitých znakov.

Operacionalizácia umožňuje spájať konštruované znaky s konkrétnym skúmaným materiálom. Mnohokrát sa potvrdilo, že operacionalizácia býva chybná, ak ide o mechanické prevedenie teoretickej koncepcie do empirickej roviny, to znamená, že pojmy a znaky zachycujú okrajové, teda iné problémy ako podstatné, (27) alebo sa v interpretácii musíme uspokojiť s jednoduchými konštatovaniami, bez väčšej možnosti ísť pod povrch výpovedí či zistení. Výsledný efekt operacionalizácie, tj. výskumný nástroj, musí byť preto pred použitím preverený.

Túto schopnosť preveriť inštrument zisťovania splňuje buď hĺbkový rozbor za účasti sociológa, alebo skupina expertov, ktorá sa prípravou výskumného nástroja profesionálne zaoberá. Nie je možné sa spoľahnúť na platnosť indikátorov overených výskumom, pretože zhromaždené údaje môžu signalizovať len rozloženie názorov, hodnotení, ale nie adekvátnosť otázok či použitých znakov. (28)

Predpokladom adekvátneho použitia existujúcich pojmov na operacionálnej úrovni je ich kritické posúdenie, diferencovanie minulého a súčasného skúsenostného obsahu. (29)

V inej polohe sa potreba diferencovaného chápania obsahu niektorých pojmov týka i rozdielov vyplývajúcich z používania jednotlivých slovných obsahov v kontexte socialistického a kapitalistického spoločenského poriadku. I v rôznych etapách budovania socialistickej spoločnosti môže nastať situácia vyžadujúca iný pojem. (30)

Operacionalizácia predstavuje proces, ktorý má svoje opodstatnenie a „pravidlá“ formovania operacionálnych pojmov a súčasne predpokladá transformáciu týchto pojmov do jazyka výskumu.

(26) Napríklad pozitívny vzťah k iným národom a národnostiam môže byť príznak internacionálneho citenia, ale i výraz náboženskej, kresťanskej lásky ku všetkým ľuďom.

(27) Pri výskume názorov na vedeckotechnický pokrok sa javilo ako podstatné hodnotenie rýchlosti zavádzanie poznatkov do výroby a ako nepodstatné zisťovanie názorov na perspektívy výrobného programu.

(28) Experimentálne výskumy napríklad v USA už v r. 1946 dokázali, že ľudia radšej volia nejakú určitú odpoveď, pocitujú potrebu byť „kompetentní“, ako by priznali neznalosť. Podobný poznatok potvrdil aj predvýskum ÚVVM — FŠÚ venovaný problematike sociálnych istôt v r. 1981.

(29) Zbežný pohľad na terminologické vybavenie v rámci jednotlivých etáp empirickej interpretácie pojmov môže naznačovať, že pojmy, najmä tie, ktoré sa často používajú, sú všeobecne známe a pochopiteľné. V každom prípade by sa mali pojmy bežného jazyka preskúmať a kriticky posúdiť. Napríklad taký pojem, ako „byť zdravý“, znamená pre jedného, že netrpí žiadnou chorobou, pre druhého, že nepocituje bolesti hlavy, chrbtice a podobne. Diskusiu môže vyvolať aj pojem „čerstvé jedlo“. Pre jedného je to práve pripravené, pre iného v ten deň varené atď. Našiel by sa celý rad takých pojmov. Petrussek k tomu dodáva, že „všetky či takmer všetky výrazy bežného jazyka, ktoré sa týkajú sociálnych skutočností, sú potenciálne súčasťou jazyka sociológie alebo jej empirickej jazykovej bázi“ [Petrusek 1982 : 7].

(30) Napríklad v jednom z výskumov ÚVVM — FŠÚ, pri sledovaní vzťahov národov a národností, otázka zisťovala názory na nepriateľstvo z dôvodov národnej príslušnosti. Pritom sa nevzala do úvahy rozdielnosť v národnostných vzťahoch začiatku budovania socializmu a dnes a jedným pojmom sa sledovali javy, ktoré si zasluhovali odlišné pomenovanie.

Stránka procesu operacionalizácie, spojená s použitím prístupných pojmov, si taktiež zasluhuje pozornosť [Zdravomyslov 1972 : 57–59]. Najmä preto, že v hovorovom i spisovnom jazyku zodpovedajú pojmom významy, ktoré sú upresňované kontextom sociálnej situácie či interakcie. Sociológovia, hlavne v prípade výskumu verejnej mienky, musia vziať do úvahy súčasne s výskumnými cieľmi i komunikačné aspekty výskumu, vyplývajúce z kontaktu napríklad s osobami, u ktorých zisťujú názory, s ktorými realizujú zisťovanie, od ktorých získavajú odpovede.

Dôraz, ktorý sa prikladá metodologickej a heuristickej opodstatnenosti transformácie teoretického pojmového aparátu do roviny výskumného zisťovania, v kontexte konkrétnych jazykových významov, je oprávnený. Od operacionálneho vymedzenia pojmu sa odvíja úroveň pochopenia obsahu indikátoru. Každá i menej dokonalejšia operacionalizácia by mala postihovať dostatočne presne podstatu použitých pojmov. Ak k požadovanému postihnútiu obsahu termínov rôznej všeobecnosti nedochádza, v tom prípade sa fakticky ruší spojenie používaných pojmov s teoretickou koncepciou problému a môže vzniknúť živelne, mimo rámec výskumu nedomyšlene formulovaná a vnútorne nekonzistentná obsahová koncepcia šetrenia, odlišná od pripraveného konceptuálneho modelu.

Žiadny pojem nepredstavuje nič iného ako konceptualizáciu materiálneho bytia toho ktorého sociálneho javu. Podstata pojmov, ktoré má k dispozícii marxistická sociológia, je preto zákonite spojená s obsahom výrazov používaných k popisu sociálnych javov. Konceptualizácia zisťovaného javu vo výskume môže byť využitá len do tej miery, v akej je vyjadrená v jazyku bezprostrednej skúsenosti. Zároveň je dôležité, že každý pojem zahrňuje aj fakty, s ktorými súvisel v minulosti. „Pojmy sú v istom zmysle konzervatívnejšie ako sama skutočnosť, nemenia sa zároveň so zmenou skutočnosti“ [Zdravomyslov 1972 : 59]. V šetrení je možné považovať za zmysluplné len také pojmy a znaky, ktoré môžu byť v ekvivalentnom vzťahu k termínom živého, hovorového jazyka [Batygin 1981 : 55]. (31)

I keď výskumný nástroj rešpektuje všetky jazykové požiadavky, v samotnom výskume sa zisťujú ideálne významy, hodnoty, škály, výpovede, ktoré sa viac alebo menej blížila k životným udalostiam a realite.

Pri analýze faktov vedomia nie je možné vychádzať z homogenity myšlienkového priestoru každého jednotlivca a existencie nadsubjektového a nadčasového merítka významov jednotlivých použitých pojmov. (32) Ukazuje sa, že pojmy môžu byť zakotvené v rôznych kontextoch a v rozličných rovinách zovšeobecnenej skúsenosti, vo väzbe na individuálne potreby, v kontexte skupinových hodnôt i celospoločenských záujmov. K tomu všetkému je potrebné prihliadnúť.

Pojmy, ktoré sú vo výskumoch používané, majú do značnej miery pohyblivý obsah. Pri vymedzení obsahu každej operacionálnej definície zákonite je potrebné snažiť sa o jeho pevné definovanie v kontexte určitej spoločenskej teórie i doterajšieho, dosiahnutého poznania výskumnej praxe a premietnuť vymedzenú definíciu prostredníctvom znakov do hovorového jazyka, do jazy-

(31) Fakticky to znamená mať na zreteli jazyk ovplyvnený sociálno psychologickou atmosférou, v ktorej výskum prebieha, mierou všeobecnej spokojnosti verejnosti, jej hodnotovej orientácie atď.

(32) V roku 1980 v súvislosti s výskumom názorov na ateizmus a náboženstvo bola opýtaným položená otázka „Čo je, podľa Vás, ateizmus“. 30 % občanov nedokázalo na otázku odpovedať a 7 % uviedlo, že je to náboženská veda, náboženská sekta a podobne.

ka rozhovoru. (33) Niektorí autori, napríklad Petrusek, hovoria o statuse empirických pojmov, ktorý získavajú znaky obsahujúce podstatné, konštruktívne charakteristiky vo všeobecnej i špecifickej polohe [Petrusek 1982 : 17].

Po vyhodnotení výsledkov výskumu má sociológ možnosť zastaviť sa buď na dosiahnutej úrovni pojmovej analýzy výskumu a vlastne zachovať „prostú reprodukciu“ pojmu, alebo posunúť poznanie uskutočnením kritickej analýzy použitých operacionálnych definícií a na základe dosiahnutých výsledkov doplniť obsah skúmaných pojmov pre ďalšie potreby teórie a výskumu a tak prispieť k ich unifikácii. Schopnosť dôjsť k „zovšeobecneniam“, ktoré by vstúpili do služieb sociologického poznania, tvorí neoddeliteľnú súčasť postupu marxistického sociológa. Výsledok empirickej interpretácie pojmov je preto spojený nielen so získaním nových údajov, ale i nových znalostí o použitých pojmoch a kategóriách.

Literatúra

- Badi, B. Š. — Malinkin, A. N.: *Urovni praktičeskogo soznanija i still žizni, problema interpretacij otvetov respondenta*. Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 3.
- Batygin, G. S.: *Stereotypy povedenija, rozpoznavanje i interpretacija*. Sociologičeskije issledovanija 1980, č. 4.
- Batygin, G. S.: *Sootnošenie poňatij i peremenných v sociologičeskich issledovanijach*. Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 3.
- Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis 1971, č. 5.
- Buriánek, J.: *Systémová sociologie*. Praha, UK 1984.
- Čížek, F. a kol.: *Filosofie, metodologie, věda*. Praha, Svoboda 1969.
- Hirner, A.: *Ako sociologicky analyzovať*. Bratislava, UŠI 1976.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Jadov, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1977.
- Jakovlev, A. N.: *Dosaženi kvalitativně nové úrovne sovětské společnosti a společenské vědy*. Nová mysl 1987, č. 7—8.
- Michajlov, S.: *O poňatijach i empirickich indikatorach pri razrabotke processa empiričeskogo sociologičeskogo issledovanija*. Voprosy filosofii 1973, č. 7.
- Lamser, V.: *Základy sociologického výzkumu*. Praha, Svoboda 1966.
- Nikitin, E. P.: *Formirovanije teoretičeskogo mira*. In: Grazov, B. S. a kol.: *Teorija i jego objekt*. Moskva, Mysl 1973.
- Nowak, S.: *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha, Svoboda 1975.
- Petrusek, M.: *Tezaury v sociologii a informatice*. Praha, ÚVVM-FSÚ 1982.
- Řehák, J. — Řeháková, B.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia 1986.
- Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *Sociologie myslenia a činu*. Bratislava, Pravda 1976.
- Zdravomyslov, A. G.: *Metodologie a procedury sociologického výzkumu*. Bratislava, Pravda 1972.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.
- Zich, F.: *Sociologie v socialistické společnosti*. Praha, Horizont 1986.

(33) Napríklad pri použití pojmu šikanovanie v jednom z výskumov bolo potrebné prihliadnúť k jeho rôznym odtieňom. K tomu, že sa spojuje s plnením rôznych príkazov, s posluhovaním, ale i týraním a mučením.

Резюме

Я. Мишович: К связям операционализации в марксистских эмпирических социологических исследованиях

В марксистской социологии, при подготовке эмпирических исследований, до сих пор переживают подходы, связанные с отказом от теоретических концепций и понятий или с недооценкой их. Качество и характеристики отдельных уровней социологического познания зависят от пропорций теоретического и эмпирического.

Первая часть рассматривает отдельные фазы при переключении эмпирического и теоретического, место идентификации, концептуализации и операционализации в этом процессе. Помимо оптимальной ситуации, указываются также некоторые деформации, связанные с отношением теории и эмпирии. Вторая часть посвящена этапу, связанному с процессом операционализации. Намечаются отдельные разработанные до сих пор подходы к операционализации и ее способы. Анализируются также ситуации, при которых наступает деформация отношения теории и эмпирии в эмпирических исследованиях, на этапе операционализации.

В третьей части анализируются основные стороны операционализации. Операциональное определение рассматривается как опосредствующее звено и переход между понятиями ненаблюдаемыми и неизмеримыми к признакам наблюдаемым и измеримым. При этом нельзя пренебрегать языковой стороной, связанной с применением конкретных признаков, или же вопросов.

После подведения итогов исследований речь идет не только о «простом воспроизводстве» понятий, используемых социологией, а также о дополнении их содержания для дальнейших потребностей теории и исследований.

Summary

J. Mišović: About the Implications of Operationalization in Marxist Empirical Sociological Research

In Marxist sociology, at the stage of preparing empirical investigations, approaches connected with refusing or underestimating theoretical conceptions and terms continue to hold their ground. The quality and the characteristics of individual levels of sociological knowledge depend upon the proportions of the theoretical and the empirical.

In its first part the paper deals with the separate phases of linking up the empirical and the theoretical, with the place of identification, conceptualization and operationalization in this process. Apart from the optimum situation, also some deformations connected with the linkage of theory and empirical research are referred to. In the second part, attention is devoted to the stage relating to the operationalization process. Individual approaches to operationalization which have been put to use until now as well as the methods applied in this connection are outlined. Also situations giving rise to deformations in the relation between theory and empirical investigations at the stage of operationalization are subjected to analysis.

In the third part the main aspects of operationalization are analyzed. The operational definition is conceived as a mediating link and transition from unobservable and unmeasurable concepts to observable and measurable features. Here the linguistic aspect, connected with the use of concrete symbols or questions, deserves attention.

The matter at issue after the evaluation of research results is not only the "simple reproduction" of concepts applied in sociology, but also the complementation of their content for the purpose of satisfying the newly arising needs of theory and research.